

מקומה של האידיאה המכוונת בהתהוות הקבוצה בארץ-ישראל

יהודה סלוצקי

א

בסיפור תולדותיה של תנועת העבודה הארצישראלית מקובלת ההנחה, כי הקבוצה בארץ-ישראל קמה בשנות העלייה השנייה לא כתוצאה מאידיאולוגיה מכוונת, אלא בתוקף הצרכים ומציאות חייהם של העולים החדשים בימים ההם.

ד"ר ז. לנדסהוט, הראשון שניסה לערוך מחקר היסטורי סוציולוגי על הקבוצה, כתב בשנת 1944, כי התהוותה של הקבוצה לא היתה "... בשום פנים פרי תכנית מכוונת ליצירת צורת חיים חברתית חדשה. הקבוצה נתרקמה ונשתכללה שלא מדעת, כביכול".¹

משה ברסלבסקי, איש התנועה הקיבוצית מנעוריו, כותב: "הארץ היתה למעין מעבדה לאחת האידיאות המרכזיות של התנועה הסוציאליסטית - לקומונה - לא בכוונה, מראש, אלא מהכרח המציאות".²

צבי אבן-שושן כותב: "הקבוצה בארץ לא נוצרה מתוך תיאוריה חברתית מסויימת, הולידו אותה הצרכים הממשיים של ציבור העובדים".³

"התנועה השיתופית" - כותב ד"ר פרויס - "קמה בארץ לא על יסוד של תיאוריה סוציאליסטית, אנארכיסטית או אחרת, שבאה לשנות הווי קיים בלתי-יפה ובלתי-צודק, אלא מתוך הכרח חיים של עליה לאומית-ציונית לארץ, שבה מצאה תנאי-חיים מסויימים, קשים מאד, שבלי גורם השיתוף אי-אפשר היה להתגבר עליהם".⁴

* המקור: יהודה סלוצקי, 'מקומה של האידיאה המכוונת בהתהוות הקבוצה בארץ-ישראל', בדרך, כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית, ב (עורך: דניאל בן נחום), הוצאת בית ברוך לין - גבעת חביבה תשכ"ח (1968), עמ' 137-145.

1. ג. לנדסהוט, הקבוצה, ירושלים, 1944, עמ' 34.

2. מ. ברסלבסקי, תנועה הפועלים הארצישראלית, כרך א', תל-אביב, 1955, עמ' 105.

3. ו. פרויס, התנועה השיתופית בעולם ובארץ, תל-אביב תשט"ז, עמ' 63.

4. צ. אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בא"י, כרך א', תל-אביב, עמ' 235.

חיים דריין־דרבקין בספרו "החברה האחרת" כותב: "בהקיים את הקבוצות התכוונו המייסדים בראש וראשונה לבחינה המעשית של פתרון בעיות ההתיישבות ולא דווקא לאכספרימנט סוציאלי שיש בו משום פילוס דרכים לחברה אנושית מתוקנת".⁵

וד"ר ישראל קולת במחקרו על "אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה הארצישראלית" קובע: "הקבוצות למיניהן לא צמחו מתוך רעיון של חיים שיתופיים, ובחלקן הגדול הן לא ביקשו לחיות חיים כאלה מתוך עיקרון, אלא לצורך כיבוש העבודה המאפשרת להתקיים בה".⁶

מתברר כי השקפה זו על תקומת הקבוצה מושרשת בקרב חוקרי תולדות תנועת העבודה הקיבוצית עד שהפכה למעין אכסיומה, גם אני בבואי לערער על דעה זו איני בא לקבוע מסמרות, אלא לעורר ספיקות והרהורים, שיש בהם, אולי, לשנות השקפה זו או לרככה. ברצוני להעלות כמה עובדות, שרובן ידועות היו אמנם במידה זו או אחרת לחוקרי תולדות תנועת העבודה הנזכרים לעיל, אלא שהתעלמו מהן וניסו למעט בערכן.

ב

השיתופיות מלווה את תנועת ההתיישבות היהודית מראשיתה, מימי העלייה הראשונה. כמעט כל המושבות הראשונות שקמו בשנות השמונים למאה הי"ט עברו בשנותיהן הראשונות שלב נסיונות של חיים והנהלת משק שיתופיים. לכאורה היתה זו שיתופיות שנבעה מהכרח המציאות, והמתיישבים נאלצו ללכת בדרך זו מחוסר נסיון בעבודת־האדמה בכלל, ובתנאי ארץ־ישראל בפרט; אבל בתעודות שנשתמרו מן הימים ההם יש גם ביטויים לשאיפה חברתית ליצור חברה שיתופית.⁷

כך, למשל, רשום בתקנות אחת האגודות שהשתתפו ביסוד פתחת־קוה, כי במשך שש השנים הראשונות לקיומה על המושבה לקיים "שיתוף גמור באהבה ואחוזה. [...] על כל העבודה והמעשה, ההכנסה ההוצאה, על עבודת הנחלה ישאו ויקחו חלקם כולם חלק כחלק, שווה בשווה", ולאחר מועד זה של שש שנים - "אם רוב דעות יסכימו על השותפות תעמוד השותפות בתוקפה".⁸

ביומנו של א. צ. פריימן, ממייסדי ראשון־לציון, רשום: "סדרו את חיי המושבה על פי חוקי הקומוניזם".⁹ תיאור עבודת האדמה המשותפת בשנות ההתיישבות הראשונות חוזר

5. ת. דריין־דרבקין, החברה האחרת, מרחביה 1961, עמ' 47.
6. י. קולת, אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה הישראלית (בשכפול), ירושלים 1964, עמ' 208.
7. ק. לוו, ניצני השיתוף במושבה של הארץ, אבני דרך, תל־אביב 1962, עמ' 18-20.
8. תקנות "אגודת אחים לכוון מושבות בארץ הצבי", המליץ, 1882, גל' 15, עמ' 290-291.
9. א.מ. פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון־לציון, יפו תרע"ג, חלק ב', עמ' י"א.

בזכרונותיהם של ראשוני המושבה דוד יודלביץ, ¹⁰ ז.ד. ליבונטין, ¹¹ ת. חסין ¹² וישראל בלקינד ¹³. בדרך זו הלכו גם מייסדי ראש-פינה וזאמארין (זכרון-יעקב לאחר מכן). במכתבו של פ. ויניציאני, מראשוני עסקניה של חברת "כל ישראל חברים" ל"חובבי ציון" ברומניה, נאמר, כי אחד התנאים לשיפור מצבה של המושבה הוא "לחלק בהקדם האפשרי את האדמה בין הקולוניסטים, כי הרעיון שיעבדו כולם בשותפות וכיס אחד יהיה לכולם הוא רעיון של הבל ורעות רוח ולא יוכל להתקיים". ¹⁴ מדובר כאן במפורש ברעיון המכוון את פעולותיהן של המתישבים.

ביחוד מצא לו הרעיון השיתופי ביטוי בקרב קבוצות הביל"וים. בסוף 1883 ביקש הירש, נציגו של הבארון רוטשילד, מהביל"וים להגדיר את מטרותיהם. הביל"וים חיברו אז ספר תקנות שבו דובר בין השאר על הקמת מושב על יסודות שיתופיים, מושב שיהיה "... נחלת כל החברה, כל אחד יוכל לומר כי שלו הוא, וכל אחד לא יוכל לומר כי לו שם אף כבדת ארץ קטנה ככף איש". ¹⁵ בזכרונותיו של איש ביל"ו צבי הורוביץ מסופר כי בעקבות תקנות אלה באה טלגרמה מפאריס, "לפטר את הניהיליסטים מן העבודה". ¹⁶

יש להנחית כי הביל"וים וגם מתיישבים אחרים בשנות העלייה הראשונה קבלו השראתם להתיישבות שיתופית מהלכי הרוח שהיו רווחים בתנועה המהפכנית ברוסיה.

בספרו של ניקולאי צ'רנישבסקי, "מה לעשות" (Что делать), שיצא לאור לראשונה בשנת 1863 והשפעה רבה נודעה לו על הנוער המהפכני ברוסיה, מוצאים אנו הטפה להקמת קבוצות שיתופיות, כדרך לשינוי פני החברה האנושית. בשנות השמונים קמה בקרב חוגי משכילים רוסים בהשפעת הטפתו של הסופר הדגול לב טולסטוי תנועה לייסוד יישובים קיבוציים. ¹⁷ בקרב אותם חוגי הנוער היהודי מהם גייסו הביל"וים את חסידיהם קמה אז תנועה מקבילה בשם "עם עולם", שכיוונה את חבריה להתיישבות בארצות הברית. ביניהם התבלטו קבוצות ששאפו לבנות את חייהן בארץ החדשה על יסודות שיתופיים. הם הקימו

10. ד. יודלביץ (עורך), ראשון-לציון, התרמ"ב – התש"א, עמ' 154.

11. ז.ד. ליבונטין, לארץ אבותינו, מהדורה ב', ספר א', תל-אביב 1924, עמ' 62.

12. ד. חסין, יומן אחד הבילויים, תל-אביב תרפ"ד, עמ' 42.

13. י. בעלקינד, די ערשטע שריט פון ישוב ארץ-ישראל, ניו-יארק 1917, חלק א', עמ' 38.

14. מכתבו של פ. וונציאני לוועד הראשי בגאלאץ, המגיד, 1883, גל' 36, עמ' 299. בתרגום אנגלי של המכתב שבא ב-*Jewish Chronicle* מ-24.8.1883 והוא מלא ומדויק יותר, כתוב: To make an immediate division of the present territory. The idea of working in common is utopian and impossible, this communism has certainly contributed to a considerable extend in checking the progress of the colony

15. מגילת תקנות של ביל"ו, מימים ראשונים, כרך א' (1934), חוב' ד'.

16. שם, עמ' 249.

17. על פגישה בין נוער יהודי ליישוב שיתופי של תלמידי טולסטוי מספרים בזכרונותיהם מ. סמילנסקי בשדות אוקראינה, תל-אביב תש"ד, עמ' 144-146, 179, 184, ובן אחיו דוד סמילנסקי, עם בני דורי, תל-אביב תש"ג, עמ' 20. כן ר' א. ז. רבינוביץ, "בת-העשיר", כתבים מקובצים, תל-אביב תרצ"ד, כרך א', עמ' 9-92.

בארצות-הברית כמה יישובים שיתופיים שלא האריכו ימים.¹⁸ אין ספק שבהיותם ברוסיה השתתפו חברי ביל"ו בשיחות ובוויכוחים עם חבריהם, אנשי "עם עולם", ושניהם יחד שאבו ממקור משותף – מהתנועה המהפכנית הרוסית.

ג

מסיבות שונות, ובעיקר עקב מדיניותם של הבארון רוטשילד וחבר פקידיו, שהתנגדו לנסיגות סוציאליים כל שהם, דעכו ניצני השיתופיות שנראו בימים הראשונים לעלייה הראשונה, ורק הדים קלושים נשארו להם בזכרונות בני הזמן ההוא. אחד ההדים הללו נשתמר בשם "קומבאניה" שבו היו הערבים נוהגים לקרוא את המושבות היהודיות. על כך מעיד בזכרונותיו אחד מראשוני פתח-תקוה, יהודה ראב, הכותב: "המשק היה משותף, סוכת המחלצאות משותפת, והמחסור – גם כן משותף, מעין קבוצה של היום. אז קראו לזה 'קומפאני', ומכאן השם 'קומבאניה' למושבות היהודים בפי הערבים עד היום."¹⁹ הפלחים הערבים קיבלו את השם "קומפאני" ככינוי לצורת ההתיישבות היהודית, ושם זה דבק במושבות גם לאחר שפסקו להיות יישובים שיתופיים והפכו יישובים המבוססים על רכוש פרטי.

עם התעוררות התנועה הציונית בסוף המאה הי"ט נשמעים שוב קולות רבים במחנה הציוני הקוראים לבניין הארץ על יסודות של שיתוף וקואופרציה. ב־1898 כתב נחמן סירקין את מאמרו "שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית". בו היתווה תכנית לבניין מדינת היהודים בדרך של התיישבות שיתופית,²⁰ על ידי הקמתם של יישובים גדולים, שיעבדו את אדמתם בשותפות ויפתחו גם מפעלי תעשייה שיהיו לקניין הכלל. ת. הרצל עצמו, אם כי עיקר הגותו היה נתון לבעיות המדיניות של הקמת המדינה, ראה בשיטות קואופרטיביות את דרך בניינה של מדינת היהודים.²¹

רעיון ההתיישבות השיתופית היה מקובל בחוגים הציוניים הראדיקאליים, שהתרכזו בתקופת הרצל ב"פראקציה הדימוקרטית". בוועידת הפראקציה בבאזל בסוף 1901 (בימי הקונגרס הציוני החמישי) הציע אחד מראשי המדברים י. ל. מוצקין, כי המושבות שתוקמנה בארץ "תהיינה מיוסדות על יסודות הצדק, שהם עקרונות הקואופרציה".²² דעת רוב המשתתפים

18. על מושבות השיתופיות של "עם עולם" ר' א. מענעס, די "עם-עולם" באוועגונג, געשיכטע פון יידישער ערבעטער באוועגונג אין די פאראייניקטע שטאטן, ניו-יארק 1945, כרך ב', עמ' 203-238, וכן חסיה טורטל, תנועת "עם עולם", העבר, חוב' י' (1963), עמ' 124-143.

19. י. ראב, התלם הראשון, תל-אביב 1956, עמ' 61.

20. כתבי נחמן סירקין, כרך א', תל-אביב תרצ"ט, עמ' 54-58.

21. א. זהבי-גולדהמר, הרצל ורעיון ההתיישבות השיתופית, הפועל הצעיר, תש"א, גל' 22.

22. Сезд Сионистской молодежи в Базеле, Отчет И. Ш-на, Одесса 1902, стр. 10.

כן י. קלויזנר, אופוזיציה להרצל, ירושלים תש"ך, עמ' 134-135.

בוועידה היתה כי יש ללכת בדרך זו, במידה שיתברר כי הדבר ניתן להגשמה, אולם המיעוט נשאר בדעתו כי יש לקבוע את שיטת ההתיישבות השיתופית כעיקרון.

בשנות המהפכה הרוסית הראשונה קמו ברוסיה אגודות של ציונים צעירים ראדיקליים בשם "התחיה". אגודות אלה קיימו ביוני 1906 ועידה ארצית בפניסק, ובהחלטותיה של אותה ועידה נאמר במפורש, כי ארץ-ישראל חייבת להיבנות "על יסודות סוציאליסטיים, ההתיישבות צריכה להתבסס על קולקטיביזם".²³ ישראל בלוך, ממייסדי דגניה ונהלל, מספר בזכרונותיו כי הפרוגרמה של "התחיה" קבעה כי "בארץ ישראל צריך לבנות הכל מחדש על יסודות קולקטיביסטיים".²⁴

אחד מן המעוררים לעלייה השנייה בגולה היה מיכאל הלפרין, איש החוון, שפעל בארץ כבר בשנות השמונים למאה ה'ט. אלכסנדר זייד, מראשוני "השומר", שראה עצמו כתלמידו של הלפרין, מספר עליו, כי הטיפ לבני הנעורים בוילנה בשנת 1903 גם על הצורך להקים בארץ-ישראל מושבות סוציאליסטיות "ולחיות חיי קומונה".²⁵

ב-1906 קמה בארצות הברית הסתדרות "החלוץ", שאחד מיוזמיה ומייסדיה היה אליעזר יפה. בתוכנית ההסתדרות נאמר בין השאר: "מתוך תשומת לב שבארצנו אינה קיימת עדיין סטרקטורה סוציאלית-כלכלית קבועה [...] הננו בטוחים שאת התיישבותנו בארץ ישראל נוכל לנהל בלי קשיים על בסיס קולקטיביסטי. כל פעולת התיישבות בארץ-ישראל [...] תהיה מבוססת, במידה האפשרית, על יסודות הקולקטיביזם (קומוניזם)".²⁶ אליעזר יפה עלה לאחר מכן, כידוע, לארץ-ישראל והיה ממניחי היסוד למושבה העובדים.

משקל רב לתומכים בדרך ההתיישבות השיתופית נוסף עם הצטרפותו של פרופ' פראנץ אופנהיימר לתנועה הציונית ולאחר שסידרת מאמריו "יישובים יהודיים" נדפסה ב"די וועלט", עתונה המרכזי של ההסתדרות הציונית בסוף 1901.²⁷ אופנהיימר היה סוציולוג יהודי-גרמני, בן למשפחה מתבוללת, שהוציא לאור בשנת 1896 את ספרו "הקואופרציה ההתיישבותית" (Die Siedlungsgenossenschaft), בו טען כי פתרון הבעייה הסוציאלית בעולם, בעיית העושר והעוני, יבוא עם ביטול הקניין הפרטי בקרקע ומסירת האדמה לעיבודן של מושבות קואופרטיביות.²⁸ הצעותיו של אופנהיימר הלהיבו את הרצל, שתמך ברעיונותיו. בקונגרס הששי (1903) הרצה אופנהיימר על יישוב הארץ בדרך של ייסוד כפרים קואופרטיביים.²⁹

23. י. ריטוב, פרקים בתולדות "צעירי ציון" - צ"ס, תל-אביב 1964, עמ' 9, וכן א. לוינסון, בראשית התנועה, "נפתולי דרך" (קובץ חלק א', תל-אביב תש"ז, עמ' 19).

24. י. בלוך, עולי רומני, ספר העליה השניה, תל-אביב תש"ז, עמ' 153.

25. ידיעות ארכיון העבודה, חוב' ג-ד, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 76.

26. כתבי א. יפה, חלק ב', תל-אביב תש"ז, עמ' 125.

27. Die Welt, 1901, גל' 50-51; 1902, גל' 4.

28. סקירה תמציתית על שיטתו של אופנהיימר במאמרו של ו. פרויס "פרופ' אופנהיימר, איש המדע", בחוברת פראנץ אופנהיימר, מאה שנה להולדתו, תל-אביב 1965.

29. Biographisches protokoll der Verhandlungen des VI Zionisten-kongresses, Wien 1903, S. 182-195.

בהצעותיו של אופנהיימר תמך גם מנהיגם של "פועלי ציון" באוסטריה – שלמה קפלנסקי. בנאומו בוועידת היסוד של "פועלי ציון" באוסטריה, בשנת 1906, קבע קפלנסקי, כי בארץ-ישראל קיימת האפשרות "לקרב את החברה הכלכלית המתהווה להגשמת הסוציאליזם על-ידי מוסדות שיתופיים ובמיוחד בשטח החקלאות".³⁰ במאמר אחר שלו (בשנת 1907) כתב קפלנסקי: "לא נדון את הפועל העברי שיהיה כל ימי חייו פועל שכיר, שאינו בטוח בעבודתו, שיסבול מצוקת בטלה חדשים אחדים בשנה. [...] המוצא הוא ביסוד אגודות שיתופיות להתיישבות".³¹

ד

בין ראשוני העלייה השנייה ואישיה היו לא מעטים שעלו ארצה, כשחזון ההתיישבות השיתופית מפעם בהם.

מניה וילבושביץ-שוחט, ממייסדות "השומר", עלתה לארץ-ישראל בשנת 1904, בזכרונותיה כותבת היא, כי לאחר בדיקה של משטר העבודה במושבות באה לכלל הכרה, כי אין סיכויים להקים במושבות שכבת פועלים יהודים שתוכל לעמוד בהתחרות עם הפועל הערבי. היא הציעה ליישב את הפועלים היהודים בישובים קולקטיביים, אולם לא מצאה אוזן קשבת בין חבריה. "הצעתי – קולקטיב התיישבותי" – כותבת היא – "נראתה בעיניהם לאפיקורסות מנקודת הראות הסוציאל-דימוקראטית המארכסיסטית".³² ב-1907 יצאה מניה וילבושביץ לארצות הברית והתעניינה בגורלן של המושבות הקומוניסטיות הדתיות בארץ זו. "ראיתי" – כותבת היא בזכרונותיה – "כי אפשר ליצור ולהתקדם בקולוניזציה קומוניסטית. במקום האידיאליזם הדתי אצלם, יבוא אצלנו האידיאליזם הסוציאליסטי [...] שבתי לארץ באוגוסט 1907 ושאיפה אחת בליבי – הקולקטיביות המתגשמת".³³

בהשפעתה של מניה וילבושביץ נערך הנסיון הראשון של הנהלת משק בשיטה קולקטיבית. היה זה הקולקטיב בחוות סג'רה בשנת 1908. בקולקטיב היו 18 חברים וחברות. "לפי החווה שעבדנו עם קראווה" (מנהל החווה) – כותבת מניה וילבושביץ – "קיבלנו את עבודת הפלחה והרפת בתנאי החרת (האריס) הערבי. החווה נתנה לנו את כל האינפונטאר החי והדומם ואת הזריעה, ועלינו היה למסור לה את החלק החמישי של היבול. [...] עבדנו לגמרי באופן עצמאי, על אחריותנו הגמורה. [...] השם שלנו היה 'קולקטיבי'. [...] הקולקטיב בסג'רה התקיים כשנה וחצי. גמרנו את עבודתנו בלי גרעון והוכחנו כי פעולה קולקטיביסטית-משקית

30. תרגום עברי (מיושן) של הנאום – בהצפירה, 1903, גל' 192.

31. הנ"ל, בעיות הציונות, שם עמ' 32.

32. מ. שוחט, הקולקטיב, דברי פועלות (מאסף), תל-אביב תר"ץ, עמ' 5.

33. שם, שם עמ' 6.

יכולה להצליח.³⁴ 15 שנה לאחר מכן העיד דוד בן-גוריון, שהיה פועל חקלאי בסג'רה בימי ה"קולקטיב", כי היה זה "הנסיון הקבוצתי הראשון שנעשה מתוך השקפה חברתית מסוימת ולשמה."³⁵

השפעתה של מניה וילבושביץ-שוחט על חברי "השומר" הביאה לידי כך שנסיונות ההתיישבות של "השומר", קודם בתל-עדשים בעמק יזרעאל ואחר-כך - בכפר-גלעדי, נערכו בשיטת הקבוצה, הקומונה. הדבר לא עבר בלי מאבק פנימי בין החברים, שלא כולם הסכימו לכך. ראוי לציין כי בתקנות הראשונות של כפר-גלעדי כתוב: "החיים הנוכחיים הם בצורה של קומונה; אי אפשר להבטיח אם לעולם נחיה כך."³⁶

הד לוויכוח על שיטת ההתיישבות בשנת 1908 אנו מוצאים בהרצאתו של יוסף ויתקין, "כיבוש הקרקע וכיבוש העבודה". שהרצה בוועידת "הפועל הצעיר", בחג השבועות תרס"ח. ויתקין מסתייג מ"הצעת מושבה קואופרטיבית". נימוקיו הם שבמושבה כזו "לא יהיה ניכר כראוי חרוץ לפני מתרשל, בעל משק טוב לפני שלומיאל. מושבה קואופרטיבית עושה כמו-כן את הכלל אחראי בעד הפרט, מעיקה על האיניציאטיבה הפרטית, מטשטשת האישיות של כל פרט ופרט. [...] ובכל אופן עלינו להימנע מלעשות בישובנו אכספרימנטים, ואין לנו לרדוף אחר שתי ארנבות בבת אחת."³⁷

ה

את דגל רעיון הקומונה נשאו בימים ההם ברמה יוסף טרומפלדור וקומץ חבריו. טרומפלדור היה יליד צפון קאזאק, ובנעוריו עשו עליו כנראה רושם רב הקומונות שהקימו בחבל ארץ זה תלמידיו של טולסטוי וחוגים קרובים להם.

"רעיון המושבות" (הקומוניסטיות) - כותב הוא לחברו צבי שץ - "החל להתרקם במוחי לפני ימים רבים, עוד בהיותי רחוק ממשחשבות ציוניות".³⁸ ובמכתב אחר כתב טרומפלדור: "אנו רוצים ליצור מושבות קומוניסטיות, אנו רוצים להודיע את בני האדם את הדרך בה ילכו ויבואו לקיום חומרי בטוח ולשלמות רוחנית אפשרית".³⁹

בהיותו בשבי ביפאן בשנת 1905 אירגן טרומפלדור קבוצת חברים, "אנשים ישרים, יודעי עבודה",⁴⁰ שהסכימו לעלות עמו ארצה ולחיות בה חיי קומונה. במכתב למנחם אוסישקין

34. שם, שם, עמ' 7.

35. ד. בן-גוריון, הרצאתו בוועידה השנייה של הסתדרות העובדים, לפי ממעמד לעם, תל-אביב תרצ"ג, עמ' קמ"א.

36. ספר תולדות ההגנה, כרך ב', עמ' 853.

37. כתבי י. ויתקין, תל-אביב 1961, עמ' 47.

38. מכתבו של י. טרומפלדור לגרישה (צבי) שץ מ-13.8.1908, מחיי יוסף טרומפלדור, תל-אביב תש"ה, עמ' 46.

39. הנ"ל, מכתב מ-23.9.1908, שם, עמ' 51.

40. הנ"ל, מכתב מ-21.10.1905, שם, עמ' 27.

סיפר לו טרומפלדור על "קבוצה בת 11 איש שהחליטה לייסד בארץ-ישראל מושבה עם משטר קומונאלי".⁴¹ קבוצה ראשונה זו התפוררה, אולם טרומפלדור הקים קבוצה חדשה שמרכזה היה בעיר רומני, ובסוף 1912 עלה עם שבעה מחבריו לעבוד בחוות מגדל על שפת ים כנרת.⁴²

קבוצות נוער שהתחייבו לחיות בארץ חיי קומונה צצו אז בפינות שונות במזרח אירופה. בהשראתו של יוסף אהרונוביץ קמה בעיר ברודי (גאליציה) אגודת "חלוצי ציון", שחבריה התחייבו "לעלות לארץ ישראל ולעבוד יחד בנקודה יישובית על יסודות של שיתוף בעבודה ובחיים".⁴³ ותיקי דגניה מספרים על "קבוצת הלודז'אים" – 11 צעירים בני 16-17, שהצטרפו לדגניה בשנותיה הראשונות. "הם מיזגו את רעיונות רוברט אוון עם ישוב בארץ-ישראל" והקימו "שותפות אידיאלוגית".⁴⁴

יתר על כן – בימים ההם נעשה נסיון מכוון ורציני ביותר לבחון צורת התיישבות שיתופית מסויימת – הלא הוא נסיון "הקואופרציה" לפי שיטת אופנהיימר במרחביה. עקרונותיה של הקואופרציה היו: א) משק משותף, אבל חשבון פרטי לכל חבר; ב) שכר עבודתו של חבר הקואופרציה נקבע בהתאם להכשרתו המקצועית; ג) המשק מתנהל בשנותיו הראשונות, עד שילמדו החברים את דרכי ניהולו של המשק החקלאי-קואופרטיבי, על-ידי מנהל, אגרונום בעל-מקצוע.

העקרונות הללו הביאו לידי זעזועים קשים בין חברי הקואופרציה. דעתם של רוב החברים היתה כי אין מקום להבדלי שכר במשק שיתופי. מעמדו של המנהל, האגרונום שלמה דיק, לא היה קל, וביחוד קשה היה לקבוע מה סמכותו ועוד יותר – כיצד, באיזו דרך ומתי תעבור סמכותו זו להנהלה שתיבחר בין החברים. על זעזועים אלה נוספו כשלונות משקיים, שנגרמו על ידי דלות אדמות המשק והפורענויות עקב מלחמת העולם הראשונה, והביאו בסופו-של-דבר להתפרקותה של הקואופרציה בשנת 1918. אף-על-פי-כן היתה הקואופרציה נוסח אופנהיימר צורה של משק שיתופי, שלב בחיפושי דרכים להתיישבות העובדת בארץ, ומשגיאותיה למדו הבאים אחריה.⁴⁵

1

הנסיון הקיבוצי הראשון שהצלח וגם הפך – וזה העיקר – יישוב של קבע, נעשה כידוע, בדגניה. גם חיפושיה של דגניה, עד שמצאה את נוסח חייה השלם והתגבשה לחברה קיבוצית

41. הנ"ל, מכתב למ. אוסישקין מ-29.10.1905, העולם, תש"א, גל' כ"ג.

42. ד. צירקין, מלבטיה של קומונה אחת, מבפנים, כרך י"ב (1947), עמ' 360-362.

43. מ. זינגר, מברודי לארץ-ישראל, ספר העליה השניה, עמ' 115.

44. דרכה של דגניה (קובץ), תל-אביב 1961, עמ' 62.

45. על פרשת הקואופרציה – ר' קובץ מרחביה – הקואופרציה, תל-אביב 1961. דמיון מה קיים בין הקואופרציה לבין המושב השיתופי, שהתחדש בארץ בשנות השלושים.

מלאה, נמשכו כמה וכמה שנים. בשנתה הראשונה עובדה אדמת דגניה על-ידי קבוצה זמנית של שבעה חברים; גם הקבוצה השנייה שעלתה על אדמת דגניה בסוף 1910 – "הקומונה הרומאנית" – שאחד מאנשיה היה יוסף בוסל, רצתה לעזוב את המקום לאחר שהוכיחה במשך שנתיים את הצלחתה בעיבודו של שטח-אדמה בשיטה הקיבוצית, בלי מנהלים ופקידים, ורק בהשפעתו של יוסף בוסל היתה דגניה לשוב של קבע,⁴⁶ הניחה למעשה את היסוד לתנועה הקיבוצית בארץ וכתה בצדק לתואר "אם הקבוצות".

והנה מקובל תמיד לספר, כי דגניה נוצרה לא כתוצאה ממשיכה לחיי קומונה, אלה תוך "שאיפה לעבודה עצמאית",⁴⁷ או כפי שכותב חבר דגניה תנחום ביתר בירור: "בחרתי בקבוצה לא מתוך רצון להיות מתקן עולם ולא מפני שהייתי סוציאליסט, אלא קודם כל וראשית כל משום שהייתי ציוני, ורציתי להגשים את השאיפה הציונית בארץ".⁴⁸ "הקומונה, כשהיא לעצמה, לא היתה לדוקטרינה" – כתב בזכרונותיו יוסף ברץ – "מעין הלכה ומורין כן. היא לא באה אלינו מעמים אחרים, או מארצות נוכריות. אף לא קראנו עליה ולא הגינו בה בספרים. הקבוצה לפי תכנה הארץ-ישראלי, היא יצירה מקורית, ארץ-ישראלית. מוצאה ושורשה – הרעיון הלאומי והמוסרי שהביא את כל התנועה החלוצית העובדת לארץ המולדת".⁴⁹ דומני שדברים אלה אין בהם אלא משום עדות של חברים אלה על עצמם ואין הם משקפים את דעותיהם של כל אלה שנמשכו בימים ההם לרעיון ההתיישבות השיתופית, לא של מניה שוחט ושל טרוימפלדור, ואפילו לא דעותיו של האיש המרכזי בקבוצת דגניה – יוסף בוסל, שעליו מעיד יוסף ברץ: "כוחו היה בכך, שהיה מקדים אותנו בכל דבר. כל רעיון היה מקדים להבשיל בו מאשר בנו".⁵⁰

עוד בשעה שמייסדי דגניה לעתיד התגוררו כקבוצת פועלים בחדרה נודעו בין חבריהם כאנשי קומונה. "באחד הימים" – מספר ברץ – "בא לבקרנו הסופר הרוסי סולוביוב".⁵¹ הוא

46. י. ברץ, "שתי השנים הראשונות", ספר בוסל, תל-יוסף 1960, עמ' 257 וכן ר' "דרכה של דגניה", עמ' 50. גם ב. כצנלסון מנה בין זכויותיה של דגניה את עמידתה "על יסוד הקבע במפעלנו" וכל כך שעשו את הקבוצה "לקבוצה של קיימא" ("מכתב לחברי דגניה", דבר, 25.10.1935, וכן בכתבי ב. כצנלסון, כךך ז', עמ' 196).

47. י. ברץ, דגניה, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 29.

48. תנחום, תמרורי דרך, ניב הקבוצה, תרצ"ו, עמ' 6.

49. י. ברץ, דגניה, ת"א, תרפ"ט, עמ' 31, ובשינוי נוסח בספרו כפר על גדות הירדן, תל-אביב תש"ך, עמ' 47. ובפגישות הקבוצות בדגניה ב-1923 אומר ברץ: "הקבוצה איננה פרי הרעיון הקואופרטיבי העולמי, לא למדנו ממנו, ובראשית דרכנו גם לא שמנו אליו לב. [...] מקורה במציאות הא"י. לא מצאנו סיפוק באיכרות שהתבססה על עבודה שכירה ועל ניצול אחרים [...] הכרזנו על גאולת העבודה. [...] זו היתה הסיבה הראשונה. א"כ החלטנו לייחס לה, לקבוצה, מטרות שונות". הקבוצה [מאסף], 1925, עמ' 15.

50. ספר בוסל, עמ' 255.

51. אין לדעת למי התכוון ברץ בשם זה. הסופר הרוסי הנודע, אוהב ישראל, ולאדימיר סולוביוב מת בשנת 1900, אבל אין יסוד לפקפק בעצם הפגישה בין סופר רוסי לבין חברי הקבוצה הרומאנית.

התעניין מאד בחיינו הקיבוציים. עשה עמנו ימים מספר וסיפר לנו הרבה על שיטות קומונות שונות. [...] הרבינו לשוחח עמו ובינינו לבין עצמנו בנושא זה.⁵² שנה לאחר ייסוד דגניה פנה אל חבריה האגרונום שלמה דיק. מנהל ה"קואופרציה" שבמרחביה, והציע להם, כי הקבוצה תעבור לשיטת אופנהיימר. היה בהצעה זו משום פיתוי רב, משום שנסיון הקואופרציה נתמך על-ידי קרן מיוחדת שהוקמה בגרמניה על-ידי חבריו לדעה וחסידיו של פרופ' אופנהיימר. חברי דגניה דחו את ההצעה, ובין שאר נימוקיהם טענו כי מתנגדים הם לשני כללים בשיטת אופנהיימר: "א) ההפרש בקביעת השכר לכל חבר וחבר; ב) פיקוח עליון מצד מנהל רשמי הממונה על קבוצת פועלים שחבריה יודעים זה כמה שנים את מלאכתם."⁵³ החלטה זו מעידה שכבר בשנה הראשונה לקיומה היתה בדגניה קבוצת אנשים שגיבשה לה השקפות יסוד מסויימות לגבי דרך אירגונה החברתי. ושוב נביא מדברי יוסף ברץ המספר בזכרונותיו על "שתי השנים הראשונות": "בתנאי חיינו המשותפים נוצרה הרגשה אינטימית בין החברים. דיברנו הרבה על "קומונה". תקופה מסויימת היתה הקומונה הרעיון המרכזי: חיי קומונה לא רק ליחיד סגולה, אלא כשיטה סוציאלית קבועה, על כל פנים להמון חלוצים העולים לארץ-ישראל."⁵⁴ במועצה החקלאית של "הפועל הצעיר" בשנת 1919 אמר יוסף בוסל: "רעיון הקבוצה החל לחיות בלבבות הצעירים שלנו, אז, לפני 15-12 שנה. בבואנו הנה מצאנו פה חלוצים לא פחות נלהבים מאתנו, אך כשראינו אותם ואת מעשיהם אמרנו, כי אל החלוציות שלהם צריך לצרף חלוציות אחרת"⁵⁵ ובוסל מונה את מטרות הקבוצה: כיבוש עבודה, כיבוש מקומות חדשים בארץ ו"לבסוף, גולת הכותרת של הקבוצה [...] לברוא חיים חדשים של שוויון במובן כלכלי וחיים של שוויון בין החברים והחברות."⁵⁶

ז

דומני שכל האמור לעיל דיו להוכיח, כי יש הפרזה לא מעטה בהנחותיהם של חוקרי התנועה הקיבוצית הקובעים שהקבוצה קמה "שלא מדעת, כביכול" (לנדסהוט), "לא בכוונה מראש, אלא מהכרח המציאות" (מ. ברסלבסקי) וכדומה. נכון, שתנאי המציאות סייעו להתפתחותה של הקבוצה ומשכו אליה אנשים שעיקר מעייניהם היה בשטחים אחרים: הגשמת הציונות, כיבוש העבודה העברית וכו', אבל היו בתנועה הציונית בגולה ובתנועה בארץ רבים שנשאו בליבם את חזון ההתיישבות השיתופית וניסו לכוון את התנועה החלוצית ואת העבודה ברוח חזונם.

52. י. ברץ, כפר על גדות הירדן, עמ' 44.

53. לפי א. בייך, תולדות ההתיישבות הציונית, תל-אביב תש"ה, עמ' 67.

54. ספר בוסל, עמ' 255.

55. שם, עמ' 237.

56. שם, שם.

אסיים מאמרי זה בהבאת דבריו של מורה גדול, שלא היה היסטוריון מקצועי והעובדות ההיסטוריות לא עמדו, אולי, לרשותו, אולם הוא ניחן באינטואיציה עמוקה. כוונתי למרטין בובר, שאמר בהרצאתו על "דרכו של הכפר השיתופי" באפריל 1945: "בהקמת הקבוצה נאמר, לא האידיאולוגיה הלכה בראש, כי עם המעשה; דבר זה ודאי נכון הוא, אבל בהגבלת־מה [...] מה שקוראים כאן אידיאולוגיה, ושאני מעדיף לקרוא כאן בשם ישן שאינו עלול להתיישן: האידיאל – לא היה סתם דבר שבא לאחר מעשה, דבר שרק ביסס לאחר מעשה את העובדות שנוצרו. יודעים אנו איך התחברו ברוחם של חברי הקומונות הראשונות שלנו נימוקים אי־דאונ־יים עם צו השעה, נימוקים שבהם נתמזגו לפרקים מיזוג מופלא זכרון האֶרְטִילִי הרוסי, רשמי קריאת הסוציאליסטים המכונים אוטופיים ופעולת מקראות על הצדק הסוציאלי, פעולה שאינה כמעט במודע".⁵⁷

בדיקת העובדות ההיסטוריות נותנת תוקף להנחותיו של בובר, שנאמרו תוך זהירות והסתייגות, ומחזקת אותן פי כמה וכמה. אמנם רב היה חלקה של האידיאה המכוונת בהתהוות הקבוצה בארץ – רב יותר מן המקובל בידי כתבי תולדותיה של הקבוצה עד היום הזה.

57. לדמותו החברתית של הכפר העברי בא"י (קובץ), ירושלים תש"ו, עמ' 51.